

Agnieszka Dudek-Szumigaj <https://orcid.org/0000-0003-3011-2284>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Słowiańskiego, pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4a, 20–031 Lublin, e-mail: agnieszka.dudek-szumigaj@mail.umcs.pl

Marek Olejnik <https://orcid.org/0000-0002-9157-918X>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Słowiańskiego, pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4a, 20–031 Lublin, e-mail: marek.olejnik@mail.umcs.pl

POLSKO-UKRAIŃSKIE ZWIĄZKI LEKSYKALNE W ŚWIELE BADAŃ PROFESOR HALINY PELCOWEJ

POLISH-UKRAINIAN LEXICAL RELATIONS IN THE LIGHT OF RESEARCH
BY PROFESSOR HALINA PELCOWA

Słowa kluczowe: Lubelszczyzna, gwary polskie, gwary ukraińskie, dialektologia, leksem, pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie

Keywords: Lublin region, Polish dialects, Ukrainian dialects, dialectology, lexeme, Polish-eastern Slavic borderland

Streszczenie

W artykule omówiono polsko-ukraińskie związki leksykalne w gwarach Lubelszczyzny, w polszczyźnie ogólnej i w pieśniach ludowych, opisane w pracach językoznawczych Profesor Haliny Pelcowej. Określono wzajemne wpływy poszczególnych odmian języka, oddziaływanie różnych języków etnicznych pogranicza, przenikanie elementów do nich należących, opozycje polski – ukraiński, dawny – współczesny, zasięgi leksemów. Podkreślono znaczenie prac naukowych Profesor Haliny Pelcowej dla badań ukrainistycznych, z uwzględnieniem genetycznych i kulturowych uwarunkowań wspólnoty leksykalnej gwar po obu stronach Bugu.

Abstract

The article discusses Polish-Ukrainian lexical relations in the dialects of the Lublin region, in general Polish and in folk songs described in the linguistic works of Professor Halina Pelcowa. Mutual influences of different varieties of language, the influence of different ethnic languages of the borderland, the penetration of elements belonging to them, Polish-Ukrainian, ancient-modern oppositions, lexeme ranges were determined. The importance of Professor Halina Pelcowa's scientific works for Ukrainian studies was emphasized, taking into account the genetic and cultural conditions of the lexical community of the dialects on both sides of the Bug River.

Profesor Halina Pelcowa od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku prowadzi badania naukowe na gruncie dialektologii, historii języka, problematyki regionalnej, socjolingwistyki, etnolingwistyki, historii mówionej i polszczyzny potocznej. Jej zainteresowania językoznawcze skupiają się wokół zagadnień gwarowych i historycznojęzykowych, w szczególności zaś socjolingwistycznego, aksjologicznego i pragmatycznego aspektu języka mieszkańców wsi, dziedzictwa językowo-kulturowego regionu lubelskiego, związków językowych sąsiadujących ze sobą gwar i języków, wzajemnych relacji gwar i języka ogólnopolskiego, związków językowych polsko-wschodniosłowiańskich [*Profesor Halina Pelc, b.r.*]. Wyniki swoich badań Profesor Halina Pelcowa opublikowała w czterech monografiach autorskich [Pelcowa, 1985; 1994; 2001a; 2023] i w dwunastotomowym *Słowniku gwar Lubelszczyzny*¹ [Pelcowa, 2012–2023]. Istotnym elementem Jej opracowań naukowych jest mapowanie, dzięki któremu badaczka precyzyjnie lokalizuje leksemy i ich warianty oraz określa zasięgi geograficzne wyrazów; mapy do haseł słownikowych stanowią integralną część poszczególnych tomów *Słownika gwar Lubelszczyzny*. Analizę słownictwa uzupełniają liczne artykuły i rozdziały w monografiach wieloautorskich [Pelcowa, 1997; 2001b; 2002; 2006; 2012; 2015a; 2015b; 2020]. Teksty te mają niepodważalne znaczenie dla utrwalenia zanikającego dziedzictwa językowego i kulturowego województwa lubelskiego, a pogłębiona analiza słownictwa, uwzględniająca uwarunkowania kulturowe, historyczne, etniczne i administracyjne wschodniej Lubelszczyzny, czyni badania Profesor Haliny Pelcowej źródłami niezwykle cennymi nie tylko dla dialektologii polskiej, ale i dla badań ukrajinistycznych.

Pozyskane przez Badaczkę materiały pochodzą z regionu pogranicznego, charakteryzującego się wielokulturowością i występowaniem interferencji między językami polskim i ukraińskim. Wynika to m.in. z faktu, że Lubelszczyzna jest obszarem, na którym obok gwar polskich funkcjonują także gwary ukraińskie. Gwary te pozostają w obrębie dwóch dialektów – północnoukraińskiego i południowo-zachodnioukraińskiego; przedziela je schematyczna linia Hrubieszów – Grabowiec, stanowiąca dawną granicę ziemi chełmskiej i ziemi brzeskiej. Dalsze różnicowanie w układzie równoleżnikowym obejmuje gwary wewnątrz wymienionych dialektów², tj. gwary podlaskie, gwary przejściowe od północnych do południo-

1 *Słownik gwar Lubelszczyzny*, zawierający dokumentację i interpretację słownictwa gwarowego Lubelszczyzny, ma charakter niedyferencyjny i uwzględnia zarówno wyrazy i ich znaczenia typowo gwarowe, jak i słownictwo ogólnopolskie. Takie podejście pozwoliło zachować zarówno istotę desygnatu, jak i wiarygodność oceny. Opracowany w układzie tematycznym słownik obejmuje wyraz hasłowy z definicją realnoznaczeniową, konteksty występowania wyrazu, źródła, geografię wyrazu z mapą językową, zjawiska fleksyjne i odmiany fonetyczne oraz odwołania do synonimów i heteronimów [Pelcowa, 2012–2023].

2 Wsewołod Hancow na obszarze wschodniej Lubelszczyzny wyróżnił trzy zespoły gwarowe: 1) gwary północnoukraińskie, sięgające do rzeki Włodawki; 2) gwary przejściowe od północnych do południowych na podstawie północnej – gwary chełmskie; 3) gwary południowe w dorzeczu rzeki

wych, gwary wołyńskie, gwary naddniestrzańskie, gwary nadszańskie [Czyżewski, Warchoń, 1998, s. XXXV]. Jak wynika z siatki punktów do *Atlasu gwar Lubelszczyzny*, Halina Pelcowa objęła badaniami obszar wszystkich wymienionych dialektów i gwar ukraińskich.

Pozyskane na bazie własnych eksploracji terenowych i ekscerpcji materiałów źródłowych słownictwo Profesor Halina Pelcowa ukazała z różnych perspektyw, odsłaniając głębokie – mające swoje uzasadnienie historyczne, kulturowe, społeczne – polsko-ukraińskie związki leksykalne.

Lubelszczyzna jest terenem pogranicza językowo-kulturowego, a jego zasób leksykalny stanowi kluczowy wykładnik trwałości i dynamiki procesów interferencji językowej na obszarze niejednorodnym etnicznie. W artykule pt. *Słowa pogranicza (na materiale gwarowym wschodniej Lubelszczyzny)* Profesor Halina Pelcowa stwierdza:

Zagadnienie kontaktów językowych sąsiadujących ze sobą i stykających się bezpośrednio różnych gwar, należących do pokrewnych grup językowych, wywodzących się z jednego pnia, czyli języka prasłowiańskiego, jest – podobnie jak sprawa pokrewieństwa i odrębności językowych w ogóle – zagadnieniem skomplikowanym i niejednoznacznym interpretacyjnie. Do grupy takich problemów należy funkcjonowanie słownictwa na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, które uwikłane w różnego rodzaju uwarunkowania i zależne od czynników pozajęzykowych (historycznych, administracyjnych, politycznych, religijnych, etnicznych, osadniczych, etnograficznych, gospodarczych), w istotny sposób kształtuje stopień spójności i jednolitości badanego regionu z jednej strony, ale też staje się czynnikiem sprawczym niezwyklej różnorodności i braku spójności geograficznej z drugiej [Pelcowa, 2020, s. 121].

Analiza słownictwa usytuowanego geograficznie, mentalnie i historycznie na obszarze wschodniej części Lubelszczyzny i postrzeganego przez pryzmat relacji między nazwą a desygnatem, a także zmian cywilizacyjno-kulturowych wynikających z procesów globalizacyjnych, pozwoliły Autorce wyodrębnić trzy główne grupy leksyki występującej na tym terenie, która wypełnia zarówno przestrzeń geograficzną, jak i mentalną mieszkańców wsi. Pierwszą z nich stanowią nazwy genetycznie wschodniosłowiańskie, wśród których Badaczka wydziela:

Huczwy. Władysław Kuraszkiewicz klasyfikował gwary ukraińskie Lubelszczyzny następująco: 1) północne – poleskie; 2) przejściowe na północnej osnowie; 3) południowe – wołyńskie. Według Fedota Żyłki gwary północno-wschodniej Lubelszczyzny przynależą do zespołu gwar północnoukraińskich i określane są jako nadbużańsko-poleskie lub podlaskie. W obrębie dialektu południowo-zachodniego Żyłko wyróżniał gwary chełmskie (wołyńskie). *Atlas języka ukraińskiego* w odniesieniu do Lubelszczyzny wyróżnia należący do dialektu północnoukraińskiego zespół gwar zachodniopoleskich, w obrębie zaś dialektu południowo-zachodnioukraińskiego wyodrębnia gwary wołyńskie, naddniestrzańskie i nadszańskie [Czyżewski, Warchoń, 1998, s. XXX-XXXI].

- 1) wyrazy (lub ich znaczenia) wspólne dla gwar polskich, ukraińskich i białoruskich, np. *bełtun* // *bołtun* ‘jajko zepsute, śmierdzące’, *cedziłko* ‘szmatka do przecedzania mleka’, *cepilno* ‘część cepów, którą trzyma się w rękę’, *chusty* ‘brudna bielizna przeznaczona do prania’, *jeń* ‘szron na drzewach’, *kociuba* ‘narzędzie do wygarniania węgla z pieca chlebowego’, *koromysło* // *koromysła* ‘drążek do noszenia na ramionach wiader z wodą’, *kosowica* ‘sianokosy’, *lepiech* ‘tatarak zwyczajny: *Acorus calamus*’, *letuczaja* // *letuszczaja* *mysz* ‘nietoperz, zwierzę z rzędu *Chiroptera*’, *młodziwo* // *mołodziwo* // *mołodziwo* ‘pierwsze mleko, które krowa daje po ocieleniu’, *ożyny* ‘jeżyny – owoce rośliny *Rubus*’, *okorak* ‘stara, zdarta miotła’, *raby* ‘różnobarwny’, *wyszki* ‘strych nad oborą’, *siny* ‘niebieski’, *sudki* ‘wąskie przejście między dwoma blisko siebie stojącymi budynkami’, *ścil* ‘sufit drewniany’, *ślozy* ‘łyż’, *tok* ‘miejsce w stodole, gdzie młóci się zboże’, *zezula* i formy pokrewne ‘ptak, kukułka, *Cuculus canorus*’;
- 2) wyrazy (lub ich znaczenia) wspólne dla gwar polskich i ukraińskich, np. *bodziak* // *bodak* // *bodiak* ‘chwast – oset, *Cirsium arvense*’, *chmielina* ‘zielona naziemna część krzaka ziemniaków’, *dryga* // *drygi* // *drygla* // *drygle* ‘galareta z nówek wieprzowych’, *huby* ‘nazwa ogólna grzybów, oprócz prawdziwika’, *kałatuszka* ‘tłuczek w maślnicze’, *kartoflinie* ‘zielona naziemna część krzaka ziemniaków’, *krynica* ‘źródło’, *makutra* ‘gliniana miska do ucierania maku’, *maniak* ‘torba do karmienia koni przy wozie’, *pituch* // *pieweń* ‘kogut – samiec kury domowej’, *zolnik* ‘dawne drewniane naczynie służące do zaparzania w ługu brudnej bielizny’;
- 3) wyrazy (lub ich znaczenia) wspólne dla gwar polskich i białoruskich, np. *berdo* ‘grzebień do przybijania wátku w warsztacie tkackim’, *kruczek* ‘pogrzebacz’, *opolonik* ‘duża drewniana łyżka kuchenna’, *polica* ‘odkładnica pługa’, *radno* ‘płachta do siania zboża’, *wołoszka* ‘chwast – chaber, *Centaurea cyanus*’, *uziorry* ‘dolna część snopa’, *urzech* ‘ominięty przez nieuwagę oracza kawałek pola’;
- 4) wyrazy innego pochodzenia, przeniesione do gwar polskich z gwar wschodniosłowiańskich lub za ich pośrednictwem, w tym lituanizmy, orientalizmy, np. *kulsza* ‘biodro u człowieka’, *żlukto* ‘dawne drewniane naczynie służące do zaparzania w ługu brudnej bielizny’, *kulak* ‘pięść’, *kaczan* ‘głęb kapusty’ [Pelcowa, 2002, s. 71; 2020, s. 122–124].

Drugą grupę leksyki stanowią geograficzne dialektyzmy kresowe wspólne dla gwar pogranicza wschodniego po obu stronach Bugu w związku z sąsiedztwem terytorialnym, np. *człowieczek* ‘żrenica oka’, *chaby* // *chabory* ‘zebra u człowieka’, *dośpiałe* ‘dojrzałe zboże’, *hak* // *haczyk* ‘pogrzebacz’, *hreczka* // *reczka* ‘roślina uprawiana na kaszę: *Fagopyrum esculentum*’, *jama* ‘piwnica poza domem’ i ‘piwnica pod domem’, *karczunek* ‘pole po wykarczowanym lesie’, *kidać* ‘rzucać’, *kopanice* ‘płozy sań’, *korbon* ‘płachta zawieszona w polu na kijach, zastępująca

kołyskę', *koza* 'warkocz', *loch* 'piwnica poza domem' i 'piwnica pod domem', *latać* // *latacz* 'kaczeniec, *Caltha palustris* L.', *puszka* 'część środkowa koła wozu', *radiocha* // *rediucha* 'chwast – gorczyca polna: *Sinapis arvensis*', *rozkałatać* 'roz mieszać mąkę z wodą', *snozy* // *snózki* 'poprzeczne listwy łączące belki bron', *so sznik* 'ostrze w płuźku do oborywania ziemniaków', *świerzupa* 'chwast – gorczyca polna, *Sinapis arvensis*', *żmykać* 'prać w rękach' i inne. Do tej grupy Autorka zaliczyła zarówno słownictwo występujące w różnych językach słowiańskich, stanowiące wspólne dziedzictwo prasłowiańskie (np. *jama*, *latać*), jak i wyrazy innego pochodzenia, np. germanizmy leksykalne (*hak*, *haczyk*, *loch*), czyli pożyczki geograficzne, w których przypadku kierunek zapożyczeń może być obustronny (z gwar polskich do ukraińskich czy białoruskich i odwrotnie) [Pelcowa, 2002, s. 71–72; 2020, s. 124].

Trzecią grupę tworzą wyrazy niepodlegające zasygnalizowanemu podziałowi, a rozpatrywane na płaszczyźnie mentalnej, z uwzględnieniem świadomości językowej mówiących i ich kompetencji komunikacyjnej, funkcjonujące w odczuciu mieszkańców wsi jako przynależne lub nie do określonej nacji. Badaczka w przypadku tej grupy słownictwa odwołuje się nie tylko do wzajemnych wpływów poszczególnych odmian języka (gwarowej, regionalnej, potocznej i ogólnopolskiej), ale także do wzajemnego oddziaływania różnych języków etnicznych pogranicza, skutkującego nakładaniem się systemów i wzajemnym przenikaniem elementów do nich należących (np. polskiego i ukraińskiego na wschodzie regionu lubelskiego lub polskiego i białoruskiego w części północno-wschodniej). Analiza tej grupy leksatów zilustrowana została wypowiedziami informatorów dotyczącymi poczucia przynależności lokalnej i regionalnej, a także tożsamości mówiących („naszość” i „swojskość”), np.: *A co tam mówić polskie czy ukraińskie, to przecież nasze z dziadka pradziada, ja tu urodzony i tu całe życie, i tak zawsze mówił i mówię lepiech, beltun, bodiak, no bo jak inaczy* (Świerże, powiat chełmski); *Bodziek czy łoset to wszystko jedno, ja tam nie wim jakie to, polskie czy lukraińskie, to nasze, tutajsze i już, my tak zawsze mówili i jeszcze moje dziadek tak mówili, to i tak ma być* (Leszczany, powiat chełmski) [Pelcowa, 2020, s. 122–125].

Halina Pelcowa słusznie stwierdza:

[...] występowanie niektórych wyrazów gwarowych zarówno polskich, jak i wschodniosłowiańskich jest podyktowane koniecznością komunikacyjną. Brak odpowiedniej nazwy dla ściśle oznaczonego desygnatu może prowadzić do nieporozumień, a często nazwa jest przenoszona wraz z przedmiotem czy zjawiskiem, które określa, i jej zastępowanie inną prowadzi do różnic znaczeniowych albo jest niemożliwe, bo nie ma odpowiedniego desygnatu. Dotyczy to głównie tzw. pożyczek rzeczowych, nieprzekładalnych na inny język, np. *holoble* 'dyszle podwójne w jednokonnym typie wozu', *słoducha* // *soloducha* 'rodzaj gęstej zupy gotowanej na zakwasie z mąki gryczanej,

żytniej lub pszennej’, *korowaj* ‘tradycyjne, obrzędowe ciasto weselne’, *kutia* ‘potrawa wigilijna z pszenicy, maku i miodu’ [Pelcowa, 2020, s. 125].

Analiza zasięgów poszczególnych leksemów pozwoliła Badaczce stwierdzić, że pewne wyrazy pochodzenia wschodniosłowiańskiego znane są na całym obszarze Lubelszczyzny wschodniej; wśród najliczniej potwierdzonych leksemów są m.in. *koromysło* // *koromysła*, *beltun* // *bołtun*, *cedziłko*, *cepilno*, *człowieczek*, *kosowica*, *krynica*, *loch*, *latacz* // *tatać*, *makutra*, *ożyny*, *pieweń* // *piewnik*, *raby*, *radno*, *snozy* // *snózki*, *tok*. Część leksemów potwierdzona została na Lubelszczyźnie wschodniej z zasięgiem rozszerzającym się w części południowej na dawne województwa bełskie i ruskie (w tym dzisiejszy powiat biłgorajski) oraz na Lubelszczyznę środkową i częściowo zachodnią. Taki zasięg mają m.in. leksemy: *bodziak* // *bodak* // *bodiak*, *chusty*, *dryga* i formy pokrewne, *kociuba*, *kutia*, *korowaj* // *korowal*, *lepiech*, *słoducha* // *sołoducha*, *sudki*, *zezula*. Leksemy *berdo*, *kruczek*, *kwaszeliny*, *młodziwo* // *mołodziwo* // *mołodziwo*, *urzech*, *żlukto* Badaczka odnotowała w północnej części badanego obszaru, a zasięgi leksemów *kopanice*, *maniak*, *świerzupa*, *zołnik*, *żmykać* obejmują południowy i środkowy wschód regionu lubelskiego. Jak wynika z przeprowadzonej analizy geografii leksyki wschodniosłowiańskiej, najbardziej nasycone kresowizmami, powiązanymi genetycznie i geograficznie z gwarami wschodniosłowiańskimi, są wsie nadbużańskie [Pelcowa, 2020, s. 132].

Zagadnienie polsko-ukraińskich związków leksykalnych w pracach Haliny Pelcovej wykracza często poza gwary Lubelszczyzny. Uwzględniając genezę i geografie leksemów, Badaczka wyróżnia także grupę wyrazów wschodniosłowiańskich, które na stałe weszły do polszczyzny ogólnej, przenikając z języka ukraińskiego lub za jego pośrednictwem także z innych języków (np. z tureckiego). Są to np. *borsuk* ‘zwierzę leśne; *Meles meles*’, *buhaj* ‘byk zarodowy’, *chata* ‘dom mieszkalny’, *chomik* ‘gryzoń z rodziny myszowatych’, *czereńcha* ‘drzewo: *Prunus padus*’, *czereśnia* ‘drzewo owocowe: *Prunus avium*’, *hodować* ‘pielęgnować, wychowywać’ i inne. Halina Pelcowa stwierdza, że zarówno w języku ogólnopolskim, jak i w gwarach wschodniopolskich wyrazy te funkcjonują jako główne określenie nazywanego desygnotu, są akceptowane i najczęściej nieodczuwane jako obce, nie ma zatem potrzeby zastępowania ich innymi leksemami [Pelcowa, 1997, s. 192–193].

Analiza geograficzno-znaczeniowa i typologiczna słownictwa gwar polskich i ukraińskich pozwoliła Badaczce na wyodrębnienie wyrazów wschodniosłowiańskich, które utrwaliły się w języku ogólnopolskim (np. *chomik*, *czereńcha*, *czereśnia*), ale w gwarach występują tylko na części obszaru i często w opozycji do nazwy staropolskiej. Zdaniem Badaczki nazwa *czereśnia* w gwarach wschodniego pogranicza jest rdzenna, a na zachodzie Lubelszczyzny pojawia się jako nazwa wtórna, przeniesiona z języka literackiego, w opozycji do wyrazu *trześnia*, używanego powszechnie w wielu wsiach [Pelcowa, 1997, s. 196].

Nie wykluczając możliwości przeniknięcia pewnej grupy leksemów drogą kontaktów gwarowych, Halina Pelcowa wyodrębnia także wyrazy wschodniosłowiańskie upowszechnione przez literaturę, np. *hołota* ‘ludzie biedni, niewykształceni, pospólstwo’ i ‘ludzie zachowujący się niekulturalnie, męty społeczne’, *kary* ‘o czarnej maści konia’. W tekstach literackich leksemy te mają silnie zaznaczoną funkcję stylistyczną: są wyraźnie nacechowane dodatnio (np. *krynica* ‘źródło’) lub ujemnie (np. *sobaka* ‘pies’, ‘przezvisko człowieka chytrego, złośliwego’). Wyraźne nacechowanie stylistyczne wyrazy te mają także w gwarach; pojawiają się w wyniku emocji i przyjmują ujemne, a często obelżywe zabarwienie (np. *tuman* ‘głupiec’), funkcjonują jako przezwiska (np. *swolocz* ‘łajdak, łobuz’), wartościują ujemnie i pogardliwie, uwypuklając negatywne cechy charakteru i usposobienia: głupotę, zachłanność, nieszczerłość [Pelcowa, 1997, s. 196].

Badaczka wyróżnia także wyrazy nazywające typowo wiejskie realia i powszechne na całej Słowiańszczyźnie, pozostające w opozycji do heteronimów zgrupowanych w innych częściach gwar wschodniopolskich i innych gwar polskich, ukraińskich i białoruskich (np. *makutra* ‘gliniana miska do ucierania maku’ wobec nazw *donica*, *wierciocha*, *wiertacha*, *kopanica*; *krynica* wobec nazw *stok*, *zdrój*, *źródło* [Pelcowa, 1997, s. 197]. Odnotowuje także wyrazy nazywające realia typowo wschodniosłowiańskie, związane z obyczajowością i kulturą wschodnią, mające często ograniczony zasięg terytorialny i występujące tam, dokąd sięga kultura wschodniosłowiańska, np. *kutia* ‘potrawa wigilijna z pszenicy, maku i miodu’ i *korowaj* ‘specjalne ciasto weselne’ [Pelcowa, 1997, s. 197]. Jak podkreśla Badaczka, wyrazy te mają wartość kulturową; weszły na stałe do zasobu leksykalnego mieszkańców wsi i funkcjonują jako relikty kultury materialnej przeszłości. Nazwa *kutia* jest obecnie znana na szerokim obszarze gwar polskich, chociaż była przyrządzana i spożywana jedynie tam, gdzie istniały żywe sąsiedzkie stosunki polsko-ruskie. Potrawa ta nie ma kulturowego odpowiednika polskiego; często błędnie utożsamia się z nią *pęcak*, który jednakże jest inną potrawą. W przypadku *kutii* mamy do czynienia nie tylko z przeniesieniem nazwy, ale i obyczajów: potrawa jest w wielu polskich domach podawana podczas wigilii i zdaniem informatorów pojawiła się w nich dopiero po wojnie. Na podobnej zasadzie funkcjonuje leksem *korowaj* ‘specjalne ciasto weselne’. Informatorzy wymieniający ten desygnat podkreślają konotacje kulturowe i obyczajowe: rytuały towarzyszące procesowi wyrabiania i wypiekania ciasta przez *korowajnice*, wykluczenie mężczyzn na poszczególnych etapach przygotowania, przewidywanie przyszłości młodych na podstawie wyglądu korowaja, szczególny sposób zdobienia ciasta obrzędowego. Jak podkreśla Halina Pelcowa, nazwy *kutia* i *korowaj* są powszechne w gwarach pogranicza i przenoszone poza jego obszar wraz z desygnatem, który określają. Choć w świadomości mówiących są wyraźnie odczuwane jako ukraińskie, to obszar ich występowania nie jest utożsamiany ani z gwarami

wschodniosłowiańskimi, ani z zasięgiem wschodniej kultury. Przyczyny zarówno ich używania, jak i zaniku mają inną motywację, związaną ze zjawiskiem interferencji różnych gwar oraz integracji gwar i języka ogólnopolskiego. Cytowana przez H. Pelcową informatorka mówi: *Kuruwaju nie ma, bo zastąpił go tort [...] młode to sie z tego śmieje, bo to dużo ruboty i trza w domu robić, a po co komu taki kurowód, jak teraz wsio można kupic gutowe* [Pelcowa, 1997, s. 197; 2001b, s. 51; 2006, s. 96–97; 2020, s. 130].

Halina Pelcowa dowodzi, że sposób interpretacji otaczającej rzeczywistości, połączony ze współczesnymi tendencjami globalizacyjnymi, ma wymiar pokoleniowy i cywilizacyjno-kulturowy, wpisując się nie w opozycję polski – ukraiński, ale w opozycję dawny – współczesny. Odnośnie do ukraińskich nazw *szuliak*, *zyzulkan*, *soroczka*, *zezula*, *krynica*, *skorsy*, *żlukto*, *studziniec*, *bodziak*, *latacz*, *kosowica* informatorzy wskazywali, że używano ich *kiedyś, po dawnemu, dawno [...] mówili, dawno, niegdysiejsze było, to więc stare mówio, bo to z dawna tak było i tak zostało, trochę po staremu, z dawna takie*. Polskie odpowiedniki tych leksemów – *jastrząb*, *biedronka*, *koszula*, *kukulka*, *źródło*, *galareta*, *oset*, *kaczyniec* (*kaczeniec*), *sianokosy* – charakteryzowane są jako używane *tera, teraz, po dzisiejszemu, to nowsze, dzisiaj*. Nazwa *żlukto* ‘dawne drewniane naczynie służące do zaparzania w ługu brudnej bielizny’ w wypowiedzi informatora nie została zastąpiona inną – polską – nazwą wyrażającą opozycję dawny – współczesny; w podobnej funkcji informator wymienia inny desygnat: *żlukto to dawno jak pralka tera*. Kolejny leksem – *skorsy* – zostaje wyjaśniony, a nie zastąpiony konkretną nazwą tego detalu budowy sań: [...] *płozy mieli z przodu takie zagięte te kuńce, dawno skorsy mówili, a tera ni nazywajo* [Pelcowa, 2015a, s. 94–95].

Rozważania naukowe Haliny Pelcowej koncentrują się także na roli i miejscu słownictwa kresowego jako tworzywa pieśni ludowej odzwierciedlającej obrzędy, obyczajowość, mechanizmy zachowań, warunki życia i pracy. Wniośki odnośnie do funkcjonowania leksyki kresowej, poczynione na podstawie materiałów własnych, Badaczka skonfrontowała z zapisami zróżnicowanych gatunkowo pieśni ludowych (miłosnych, zalotnych, zabawowych, obrzędowych, weselnych, rodzinnych, pieśni o pracy) zebranych przez Aleksandra Oleszczuka. W ich tekstach Halina Pelcowa odnotowała następujące kresowizmy genetyczne i geograficzne: *korowaj*, *krasny*, *krynica*, *mołodyje*, *postatnica*, *sosznik/sośnik*, *srebranyje*, *ślozy*, *świekra*, *wrony*, *zaziuleńka*, *złotyje*. Jak dowodzi Badaczka, wyrazy kresowe występujące w pieśniach i poświadczone w gwarach regionu weszły na stałe do zasobu leksykalnego mieszkańców wsi wschodniolubelskich, funkcjonując w nim jako relikty kultury materialnej i duchowej przeszłości, z wpisanym w kontekst wartościowaniem i opozycjami, takimi jak stary – nowy, przeszłość – współczesność, wieś – miasto. Pozostają w ścisłej korelacji i ciągłości terytorialnej z leksyką terenów zabużańskich

i stanowią trwałe elementy obrazu świata Lubelszczyzny północno-wschodniej, odróżniający ją od części północno-zachodniej i południowej [Pelcowa, 2015b, s. 110–116].

Analiza polsko-ukraińskich związków leksykalnych zawarta w pracach naukowych Profesor Haliny Pelcowej trafnie i wieloaspektowo ukazuje dziedzictwo pogranicza, ujmowane w aspekcie zetknięcia się różnych języków, religii, obyczajów, zwyczajów i tradycji. Autorka określa wzajemne wpływy poszczególnych odmian języka (gwarowej, regionalnej, potocznej i ogólnopolskiej), oddziaływanie różnych języków etnicznych pogranicza, przenikanie elementów do nich należących, opozycje polski – ukraiński, dawny – współczesny, zasięgi leksemów. Badaczka widzi polsko-ukraińskie związki leksykalne przez pryzmat wartości kulturowej, jako stały element zasobu leksykalnego mieszkańców wsi i relikw kultury materialnej przeszłości, z uwzględnieniem realiów zarówno ogólnosłowiańskich, jak i typowo wschodniosłowiańskich. Autorka w swych rozważaniach wykracza poza ramy wyznaczone przez gwary i analizuje leksykę wschodniosłowiańską w polszczyźnie literackiej i tekstach folklorystycznych. Badania Profesor Haliny Pelcowej pokazują, że wspólnota leksykalna gwar po obu stronach Bugu nie jest przypadkowa – ma uwarunkowania genetyczne i kulturowe.

BIBLIOGRAFIA

- CZYŻEWSKI Feliks, WARCHOŁ Stefan, 1988, *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny*, seria „Rozprawy Sławistyczne”, nr 9, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PELCOWA Halina, 1985, *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny. Część I. Słownictwo pochodzenia małopolskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PELCOWA Halina, 1994, *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PELCOWA Halina, 1997, *Słownictwo wschodniosłowiańskie w gwarach Polski środkowo-wschodniej w świetle związków językowych polsko-ukraińskich*, w: F. Czyżewski, M. Łesiów, red., *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, seria „Rozprawy Sławistyczne”, nr 12, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 189–211.
- PELCOWA Halina, 2001a, *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PELCOWA Halina, 2001b, *Kulturowa wartość słownictwa w gwarach pogranicza (na przykładzie gwar wschodniolubelskich)*, w: F. Czyżewski, red., *Język i kultura*

- na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 43–59.
- PELCOWA Halina, 2002, *Mowa mieszkańców nadbużańskich wsi województwa lubelskiego w świetle związków językowych polsko-ukraińskich*, w: F. Czyżewski, red., *Z dialektologii słowiańskiej*, seria „Rozprawy Slawistyczne”, nr 19, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 59–73.
- PELCOWA Halina, 2006, *Bogactwo leksykalne pogranicza w świetle polsko-ukraińskich związków językowo-kulturowych*, w: H. Pelcowa, red., *Spotkania polsko-ukraińskie. Język – Kultura – Literatura*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, Chełm, s. 87–101.
- PELCOWA Halina, 2012, *Słownictwo kresowe jako element tożsamości pogranicza (na materiale gwar Lubelszczyzny)*, w: E. Dzięgiel, K. Czarnecka, D. Kowalska, red., *Polskie dziedzictwo językowe na dawnych Kresach. Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 5, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa, s. 257–264.
- PELCOWA Halina, 2015a, *Dziedzictwo leksykalne pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w interpretacji mieszkańców wsi*, w: F. Czyżewski, M. Olejnik, A. Pihan-Kijasowa, red., *Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych. W 110 rocznicę urodzin Profesora Władysława Kuraskiewicza (1905–1997)*, Wydawnictwo Polihymnia, Lublin – Włodawa, s. 91–98.
- PELCOWA Halina, 2015b, *Leksyka kresowa północno-wschodniej Lubelszczyzny i jej odzwierciedlenie w pieśni ludowej*, w: F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, M. Żygalova, red., *Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi*, Wydawnictwo Polihymnia, Lublin – Wisznice, s. 109–117.
- PELCOWA Halina, 2012–2023, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I: Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż; t. II: Rolnictwo. Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana; t. III: Świat zwierząt; t. IV: Sad i ogród warzywny. Budownictwo i przestrzeń podwórza; t. V: Świat roślin; t. VI: Pokarmy; t. VII: Odzież i obuwie. Przędzenie lnu i tkanie płótna; t. VIII: (współaut.: I. Gumowska-Grochot, B. Skórska) Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe; t. IX: Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne i zawodowe; t. X: Obrzędowość i obyczajowość ludowa; t. XI: Meteorologia i astronomia. Czas. Kolory; t. XII: Czynności – Miary – Uczucia – Cechy i właściwości – Inne. Teksty gwarowe. Indeks haseł, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PELCOWA Halina, 2020, *Słowa pogranicza (na materiale gwarowym wschodniej Lubelszczyzny)*, „Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych”, nr specjalny, s. 121–135.

PELCOWA Halina, 2023, *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
Profesor Halina Pelc, b.r., oprac. I. Gumowska-Grochot, <https://www.umcs.pl/pl/prof-halina-pelc,27647.htm> (dostęp: 15.04.2025).

